

Andrzej Malinowski

Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski

e-mail: a.malinowski@wpia.uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-5990-9214

**O SĄDACH WARTOŚCIUJĄCYCH W WYKŁADNI
DOKTRYNALNEJ *SENSU STRICTO* W OPISOWYM
UJĘCIU PRAGMATYCZNYM**

**ON VALUE JUDGMENTS IN A STRICTLY DOCTRINAL
INTERPRETATION.
A DESCRIPTIVE PRAGMATIC APPROACH**

Abstract

The subject of the article is a description of reasoning that occurs in the doctrinal interpretation process, in which value judgments are used. The value judgments in doctrinal interpretation have been grouped according to the subject of the evaluation. Distinctions were made regarding the semantic ambiguities of the legal text, syntactic ambiguities of the legal text, and validation problems, filling the gap by using *analogia legis*.

KEYWORDS

doctrinal interpretation, value judgment, semantic ambiguities, syntactic ambiguities, validation, *analogia legis*

SŁOWA KLUCZOWE

wykładnia doktrynalna, sąd wartościujący, niejasności semantyczne, niejasności syntaktyczne, walidacja, *analogia legis*

Artykuł przedstawia próbę strukturalnego odwzorowania wybranych rozumowań obserwowanych w procesie wykładni doktrynalnej i co do zasady traktuje przedmiot z perspektywy deskryptywnej, przedstawiającej sposób i preferencje podejmowania decyzji przez osobę prowadzącą wykładnię¹. Jako punkt wyjścia przyjęto, że prawodawcę i adresata łączy proces komunikacyjny, w ramach którego legislator przekazuje adresatowi informację o dotyczącej go normie prawnej, zaś przepis prawny jest jednokierunkowo skierowanym komunikatem od prawodawcy do adresata (tj. podmiotu, któremu możemy przypisać zachowanie zgodne albo niezgodne z normą). Celem prawodawcy jest przekazanie adresatowi informacji adekwatnej do jego zamierzeń i zarazem ścisłej.

Wykładnia jest prowadzona przez kompetentnego odbiorcę komunikatu o normie zakodowanej w tekście prawnym, tj. odbiorcę wyposażonego w niezbędne kwalifikacje intelektualne, znającego system prawa i wyposażonego w relewantną wiedzę obejmującą wyłącznie zdania prawdziwe. Odbiorca zakłada, że system prawny jest wytworem podmiotu konsekwentnie kierującego się określoną spójną wiedzą i określonym systemem ocen, zaś postępowanie przy redakcji tekstu prawnego jest racjonalne w płaszczyźnie semantycznej i syntaktycznej². Odbiorca komunikatu dokonuje w procesie wykładni odtworzenia z przepisu/przepisów³ zakodowanej normy. Opisany wyżej proces odkodowania normy prawnej z tekstu prawnego określany jest jako wykładnia derywacyjna. Celem wykładni doktrynalnej jest wysłowienie w języku normy prawnej generalnej, odpowiadającej wzorcowi zakodowanemu w tekście prawnym. W procesie wykładni *sensu stricto* obowiązuje reguła ekwiwalentności informacji zakodowanej z odtworzoną.

W niniejszym artykule rozważania ograniczono do wykładni doktrynalnej, niezwiązanej z sytuacją, w której jest stosowana badana norma⁴. Celem takiej wykładni jest odkodowanie i pełna ekspozycja abstrakcyjnej normy general-

¹ Por. na temat relacji perspektyw opisowej i normatywnej: K. Pleszka, *Wykładnia rozszerzająca*, Warszawa 2010, s. 36–39, też T. Spyra, *Granice wykładni prawa*, Warszawa 2006, s. 19–21.

² Por. L. Nowak, *Interpretacja prawnicza. Studium z metodologii prawoznawstwa*, Warszawa 1973, s. 53–54.

³ Określenie przepisu odwołuje się do systematyki wewnętrznej aktu normatywnego jako podstawowego kryterium wyróżnienia elementu morfologicznego.

⁴ Nie odnosimy się do sytuacyjnej wykładni operatywnej – por. L. Leszczyński, *Wykładnia operatywna (podstawowe właściwości)*, „Państwo i Prawo” 2009, z. 6, s. 11 i n.

nej, skierowanej do całej klasy adresatów określonych w zakresie zastosowania i ujmującej pełny zakres zachowań określonych w zakresie normowania. Powstaje pytanie, czy i w jakim zakresie w wykładni doktrynalnej występują sądy wartościujące, a w jakim zakresie jest ona obiektywnym sądem o treści normy zakodowanej w tekście prawnym (oznacza to sytuację, w której z tego samego, określonego tekstu prawnego można odtworzyć w drodze wykładni tylko jedną, zawsze taką samą normę postępowania). W niniejszym artykule podjęto próbę wyspecyfikowania takich sądów.

Prowadzący wykładnię doktrynalną ma do czynienia z tekstem sformułowanym w języku prawnym, składającym się ze zdań normatywnych, z których zbudowane są przepisy prawne. Zdania te są pozbawione wartości logicznej i pełnią wyłącznie funkcję performatywną. Z kolei norma prawna jest to wyrażenie języka norm otrzymane w drodze procesu wykładni (interpretacji, dekodowania z przepisów prawnych)⁵. Rzutuje to na trudności w jednoznacznym określeniu słownictwa i semantyki języka norm prawnych, zwłaszcza że w odróżnieniu od języka przepisów prawnych nie dysponujemy żadnymi zbiorami tekstów sformułowanych w języku norm prawnych⁶. Język norm prawnych jest wprawdzie wtórny w stosunku do języka przepisów prawnych, jednak jego właściwości zależą dodatkowo od innych czynników, w szczególności związanych z przyjętą metodologią wykładni, względnie z zastosowaniem, innej niż wykładnia, drogi uzyskania normy prawnej (np. wnioskowań prawniczych). Powoduje to, iż przyporządkowanie tekstów w obu omawianych językach nie jest jednoznaczne, zwłaszcza w sytuacji, gdy interpretator nie ogranicza się tylko do wykładni opartej na analizie semantycznych i syntaktycznych własności tekstów w języku prawnym i w języku norm⁷. Jednocześnie należy odnotować, że język prawny, którym posługuje się legislator, nie jest jednoznacznym

---

⁵ Według Z. Ziemińskiego, *Logiczne podstawy prawoznawstwa*, Warszawa 1966, s. 45. Inaczej na ten temat np: J. Śmiałowski, W. Lang, A. Delorme, *Z zagadnień nauki o normie prawnej*, Warszawa 1961, s. 12–13 (określone znaczenie zwrotów prawnych zawartych w obowiązujących aktach normatywnych); K. Opalek, J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii prawa*, Warszawa 1969, § 2 (norma to reguła zachowania skonstruowana z elementów zawartych w przepisach prawnych); F. Studnicki, *O dogmatyce prawa*, „Państwo i Prawo” 1957, z. 7–8 (przepis prawny to napis, a norma to znaczenie tego napisu); C. Znamierowski, *Podstawowe pojęcia teorii prawa*, Poznań 1934 (norma jest zdaniem w sensie logicznym o określonej budowie) itd. Niektórzy teoretycy kwestionują celowość odróżnienia przepisu prawnego od normy prawnej, traktując te pojęcia jako synonimy – tak J. Nowacki, *Przepis prawny a norma prawna*, Katowice 1988, s. 103.

⁶ Bliżej o stosunku języka tekstów prawnych do języka norm prawnych Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe...*, s. 81 i n., por. też na temat języka norm L. Nowak, *Próba...*, rozdz. I–III.

⁷ Klaryfikacyjność może być traktowana jako wstępny etap szerszej wykładni derywacyjnej – na ten temat M. Zieliński, M. Zirk-Sadowski, *Klaryfikacyjność w i derywacyjność w integrowaniu polskich teorii wykładni prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2011, z. 2, s. 99 i n.

kodem semantycznym i jest obciążony wieloma niejednoznacznościami przejętymi z języka ogólnego⁸.

Z wartościowaniem mamy do czynienia w sytuacji, gdy rozważając jakiś zbiór *Z* złożony z więcej niż jednego elementu (np. zbiór znaczeń jakiegoś określenia), podejmujemy decyzję o wyróżnieniu jednego z tych elementów kosztem pozostałych. Element taki jest wyróżniany tylko dlatego, że spełnia uznane przez decydującego kryterium określające trafność metody wybierania⁹. Sąd wartościujący zawiera ocenę konkretnego elementu ze zbioru *Z* ze względu na przyjęte przez decydującego kryterium. Jest to wypowiedź wyrażająca przemyślaną akceptację (lub potępienie) czegośkolwiek przez kogokolwiek¹⁰. Według E. Nagela sądy wartościujące mogą odwoływać się do różnorodnych punktów odniesienia, w szczególności do subiektywnego przeczucia „obiektywnej” wartości czegoś, do imperatywu moralnego lub innego subiektywnie rozumianego nakazu. Sąd wartościujący nie wynika z uznanych sądów opisowych (zdań w sensie logicznym), wyłącznie przedstawia stosunek formułującego taki sąd do rzeczywistości. Autor sądu wyraża w nim swoją opinię i przypisuje przedmiotowi pewną wartość, a nie niezależną od autora, obiektywną i łatwo weryfikowalną charakterystykę. Sądy wartościujące nie podlegają ocenie w kategoriach prawdy albo fałszu, gdyż wyrażają wyłącznie przekonanie, mogą jedynie podlegać ocenie w kategoriach odpowiedniości, trafności lub dokładności sądu¹¹.

Opisane ujęcie sądu wartościującego stanowi opozycję w stosunku do pojęcia sądu opisowego stwierdzającego coś o rzeczywistości i będącego najczęściej zdaniem w sensie logicznym.

⁸ Podejmowano próby metodologiczne określenia wyraźnego języka opisu semantycznego (jako części języka etnicznego) polegającego na przekładzie wyrażenia języka przepisów prawnych na wyrażenie języka opisu semantycznego. Nie doprowadziło to do uzyskania realnej możliwości algorytmicznego uzyskiwania wyrażen języka norm prawnych – na ten temat T. Gizbert-Studnicki, *Wieloznaczność leksykalna w interpretacji prawniczej*, Kraków 1978, r. I.V.2.

⁹ Na temat kryterium: P. Graff, *O procesie wartościowania i wartościach estetycznych*, Warszawa 1970, s. 94–98.

¹⁰ Tak: E. Nagel, *Preference, evaluation and reflective choice*, (w:) S. Hook (ed.), *Human Values and Economic Policy*, New York 1967, s. 76. Podobne stanowisko prezentuje G. L. Stevenson. Inaczej sądy wartościujące rozumieją R. Carnap i A. J. Ayer (jako ekspresję emocji). O relacji pojęć „wartościowanie” i „ocenie” por. G. Żuk, *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*, Lublin 2016, s. 52–55. Należy odnotować, że nieliczni uważają „wartościowany” za synonim „oceniany” (np. J. Wróblewski, *Wartości a decyzja sądowa*, Wrocław 1972, s. 44), co dzisiaj wydaje się stanowiskiem anachronicznym.

¹¹ Trafnie stwierdził Sąd Najwyższy, że sądy wartościujące nie podlegają weryfikacji w drodze dowodu prawdy (zob. postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 22 czerwca 2004 r., VK70/04, OSNKW 2004, nr 9, poz. 86); mogą podlegać weryfikacji jedynie według racjonalnego kryterium dostatecznych podstaw faktycznych (zob. uchwała Sądu Najwyższego z dnia 8 listopada 2011 r., SND 1/11, LEX nr 1288774).

Interpretacja zawsze jest prowadzona w określonym czasie i odnosi się do znaczenia, jakie przepis ma w tzw. momencie interpretacyjnym¹². Wiedza interpretatora w momencie dokonywania interpretacji jest stała, tworzy ją zbiór zdań w sensie logicznym, które interpretator subiektywnie uważa za prawdziwe. Wiedza ta w momencie wykładni może różnić się u poszczególnych interpretatorów, co może relatywizować rezultaty przeprowadzanych przez nich wykładni tego samego tekstu prawnego.

Bez ram w postaci teorii i prawnej (prawniczej) siatki terminologicznej nie jest możliwe ustalenie relacji pomiędzy pojęciami. Ramy teoretyczne mają charakter aprioryczny w stosunku do wykładni przepisu – wykładnia jest dokonywana na gruncie wiedzy posiadanej przez interpretatora i jest w tym sensie „obciążona” teoretycznie. Na wiedzę tę składają się w pierwszej kolejności zdania analityczne, tj. takie, których wartość logiczna zależy od znaczenia użytych pojęć, wiedza o stosunkach zakresowych pojęć, a także znajomość poprawnych i niezawodnych metod wnioskowania. Na wiedzę interpretatora składają się również uznane przez niego zdania syntetyczne (w tym dotyczące orzecznictwa), których wartość logiczna podlega empirycznej weryfikacji. Niektóre z tych zdań syntetycznych są wyrazami prawidłowości (praw ogólnych), inne odnoszą się do zasad, którymi kierował się prawodawca, orzecznictwa dotyczącego interpretowanego tekstu prawnego, wreszcie kontekstu społeczno-politycznego dokonywanej wykładni. Są to w szczególności zdania opisujące zasadnicze własności tekstów stanowionych przez racjonalnego prawodawcę, a także zdania opisujące założenia interpretacyjne mające zastosowanie do tych tekstów¹³. Bez wiedzy nie jest możliwe dokonanie trafnego opisu zjawiska prawnego, a w szczególności poprawnego wyznaczenia kryteriów w ramach wnioskowań wartościujących.

Występujące w wykładni doktrynalnej sądy wartościujące można pogrupować ze względu na rodzaj przedmiotu oceny na sądy dotyczące: niejasności semantycznych tekstu prawnego, niejasności syntaktycznych tego tekstu, problemów walidacyjnych, problemów zapełniania luki w drodze stosowania *analogii legis*. Jest to wstępna, być może niepełna propozycja typologii takich sądów występujących na etapie doktrynalnym. Pominięto oparte na wartościowaniu wnioskowania występujące dopiero na etapie ustalania normy indywidualnej, tj. w ramach wykładni operatywnej.

A. Niejasności semantyczne. W zdaniach normatywnych występują określenia homonimiczne, wymagające konkretyzacji kontekstowej. Wieloznaczność (homonimia) jest możliwa do usunięcia poprzez analizę bliższego (przepis) i dalszego (akt normatywny, system prawa) kontekstu, w którym wieloznaczne wyrażenie zostało użyte. W procesie ustalania zastosowanego znaczenia homonimu

¹² Por. M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*, Warszawa 2012, s. 319.

¹³ Por. A. Choduń, *Aspekty językowe derywacyjnej koncepcji wykładni prawa*, Szczecin 2018, s. 166–169.

w pierwszej kolejności badamy, czy jest on w zakresie zastosowania definicji legalnej. Gdy brak jest takiej definicji w tekście prawnym (i nie jesteśmy związani cudzą decyzją interpretacyjną), rozważamy jego potencjalne znaczenia w języku ogólnym, co wymaga sięgnięcia do słowników języka ogólnego. W języku ogólnym (powszechnym) większość słów ma kilka znaczeń homonimicznych, co stawia zadanie wybrania relewantnego znaczenia słownikowego użytego w rozpatrywanym tekście prawnym. Z reguły w procesie wyboru znaczenia homonimu niezbędne jest odniesienie się do przedmiotu regulacji tekstu prawnego zawierającego homonim (w tym kontekście najbliższego i dalszego)¹⁴. W takiej sytuacji często występuje konieczność wartościowania, tj. podjęcie decyzji wyboru jednego ze znaczeń. Następuje to przy zastosowaniu kryterium maksymalizacji liczby wspólnych cech desygnatów poszczególnych znaczeń homonimu i cech charakteryzujących przedmiot (cel) regulacji. I tak np. rozważając znaczenie homonimu „wolontariusz” użytego w art. 21 ustawy o działalności leczniczej¹⁵, nieposiadającego w tym akcie definicji legalnej, mamy np. w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego PWN*¹⁶ do wyboru jedno z trzech znaczeń: 1) „osoba pracująca gdzieś dobrowolnie, bez wynagrodzenia, zwykle w instytucjach pomocy społecznej”, 2) „lekarz – praktykant pracujący bez wynagrodzenia w celu zaznajomienia się z zawodem”, 3) „ochotnik w wojsku”. Zważywszy na kontekst językowy: szerszy, którym jest przedmiot regulacji (działalność lecznicza), oraz bliski, którym jest treść art. 21 (regulacja udzielania świadczeń zdrowotnych w ramach wolontariatu), oczywisty jest wybór znaczenia oznaczonego w pkt 2. Wyboru dokonano przez porównanie treści znaczeń homonimu z cechami (deskryptorami) regulacji i wykorzystanie kryterium bliskości znaczeniowej.

W zdaniach normatywnych, poza pojęciami realnymi odnoszącymi się do jakichś elementów otaczającej rzeczywistości, występują również tzw. zwroty niedookreślone wymagające kwalifikowania wielkości, niebędące klauzulami generalnymi¹⁷. Należą one do grupy tzw. oceniających pojęć prawnych¹⁸, abstrakcyjnych terminów użytych w kontekście wymagającym wartościowania, którymi posłużenie się zakłada przyjęcie odpowiedniego kryterium i których definicyjnymi odpowiednikami nie mogą być pojęcia mające empiryczne desygnaty, bowiem popełnilibyśmy wtedy błąd przesunięcia kategoryalnego. Są to najczęściej

¹⁴ Wieloznaczność nazwy może być traktowana szerzej, jeżeli wyjdziemy poza wyłączną analizę struktur językowych i rozpatrujemy wieloznaczność na poziomie użycia języka, tj. na płaszczyźnie socjolingwistycznej. Por. M. Zirk-Sadowski, *Wyrażenia wieloznaczne a oceny w języku prawnym*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1981, t. XXVII, s. 65 i n.

¹⁵ Tekst jedn. Dz.U. z 2018 r., poz. 2190, z późn. zm.

¹⁶ *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2004.

¹⁷ Przyjmujemy znaczenie „zwrotu niedookreślonego” za: A. Choduń, A. Gomułowicz, A. Skoczylas, *Klauzule generalne i zwroty niedookreślone w prawie podatkowym i administracyjnym*, Warszawa 2013, s. 31–38.

¹⁸ W nomenklaturze J. Wróblewskiego – por. K. Opałek, J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 66–77.

złożenia, których argumentami są nazwy abstrakcyjne (np. *szkodliwość*, *zwłoka*, *powody*, *wysokość*, *obawa*). Są one połączone z modyfikatorami, które w jakimś zakresie zmieniają znaczenie i zakres argumentów, zaliczają do jakiejś kategorii, ograniczają denotację. Niestandardowe rozumienie argumentu, odmienne od słownikowego, musi zostać zapisane przy użyciu modyfikatora.

Wymagającymi wartościowania są modyfikatory dopasowania odwołujące się do podobieństwa (hotele lub inne *podobne zakłady*, świadczenia *o podobnym charakterze*), wskazujące podobieństwo do czegoś jako wymaganą dodatkową własność desygnatów. Ustalenie podobieństwa obiektów tej samej kategorii ontologicznej jest podstawą wnioskowania w trybie analogii, tzn. określenia istotnych cech zbieżnych i ustalenia kryterium zaliczania obiektów do grupy podobnych. Zestawianym obiektom przysługują pewne wspólne charakterystyki, mimo że istnieją własności je różnicujące (inaczej byłyby to obiekty identyczne). Obiekty są podobne w sytuacji, gdy konwergencja ich charakterystyk odpowiada założeniom przyjętym przez dokonującego wykładni (np. aksjologicznym) nakazującym ich jednakowe traktowanie pod pewnym względem. W takim ujęciu podobieństwo jest własnością intuicyjną i stopniowalną¹⁹. Stwierdzenie podobieństwa wymaga ustalenia arbitralnego kryterium umożliwiającego uznanie określonych własności różniących obiekty za nieistotne, co pozwala w rezultacie na stwierdzenie relacji podobieństwa.

W omawianych złożeniach często występują modyfikatory natężenia, które wskazują na mniejszy, względnie na większy stopień natężenia jakiejś własności lub ograniczają zakres zmienności własności desygnatów argumentu (np. *znaczna szkodliwość*, *niewspółmierna wysokość*, *niewielka ilość*, *znaczna zmienność*, *ciężka choroba*, *znaczny stopień niepełnosprawności*). Modyfikator taki wymaga określenia kryterium stanowiącego próg przedmiotowej własności, od którego uznaje się, że dany obiekt znajduje się nad tym progiem (np. modyfikatory: *znaczny*, *bardzo*, *niezwykle*, *wiele*), czy też znajduje się pod tym progiem (np. *niezbyt*, *zaledwie*, *nieznacznie*). Z kolei ustalenie takiego progu (progów) jest niezbędne dla jednoznacznego wyznaczenia zakresu zastosowania normy generalnej i ma miejsce na etapie wykładni doktrynalnej. Ustalenie, że w stanach faktycznych objętych zakresem zastosowania relewantnej normy natężenie przedmiotowej powinno się znajdować w wytyczonym przedziale, jest rezultatem wartościowania i oceny interpretatora (jeśli nie jest on związany obcą decyzją interpretacyjną, np. Sądu Najwyższego).

Odłącznym zjawiskiem językowym wymagającym wartościowania jest nieuzasadnione użycie wyrażen synonimicznych w jednym akcie normatywnym wymagające stwierdzenia, czy dotyczą one różniących się desygnatów (zgodnie z zasadą poprawnej legislacji), czy też błędnie zostały one użyte w funkcji czysto synonimicznej (np. niezdefiniowane pojęcia: *oddział*, *klasa* w prawie

¹⁹ Por. K. Szymanek, *Argument z podobieństwa*, Katowice 2008, s. 60–66.

oświatowym²⁰, czy *sprzedaż, wprowadzenie do obrotu, wprowadzenie do obrotu handlowego* w ustawie o ochronie zdrowia przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych²¹). W przywołanych przykładach wartościowaniu podlega poziom współzbieżności cech semantycznych desygnatów zestawianych wyrażań, co w szczególności wymaga analizy ich użycie w kontekście najbliższym (przepis) i szerszym (cały akt prawny). Następnie jest ustalane kryterium minimalne współzbieżności, którego spełnienie pozwala uznać rozpatrywane wyrażenia za jednostki synonimiczne kontekstowo²², i podjęcie decyzji o ich równoznaczności w interpretowanym akcie normatywnym.

B. Niejednoznaczności syntaktyczne. Są one przyczyną trudności na poziomie klaryfikacyjnym w procesie ustalania jasnych i jednoznacznych norm prawnych. Usunięcie niejednoznaczności składniowej wymaga odwołania się do wiedzy interpretatora dotyczącej przedmiotu i celu regulacji, w szczególności do umiejętności odróżnienia poprawnych zdań normatywnych od zdań odbiegających od normy języka prawnego lub normy języka ogólnego.

Do błędów typu syntaktycznego występujących w języku prawnym zaliczamy w szczególności niepoprawne użycie spójników, interpunkcji, a także niedopowiedzenia. Obserwujemy dwa rodzaje syntaktycznych błędów językowych występujących w zdaniach normatywnych: błąd, który może być usunięty wyłącznie w drodze nowelizacji²³, a także błąd językowy, który może być usunięty w procesie tzw. wykładni naprawczej.

Naprawa błędu podlegającego naprawie wymaga od prowadzącego wykładnię myślenia konwergencyjnego, tj. wyszukania jednego, poprawnego i konkretnego rozwiązania²⁴. Naprawa dewiacji językowej przez interpretatora wymaga znajomości zasad poprawnej legislacji, znajomości zasad języka prawnego, a także znajomości *ratio legis* aktu normatywnego zawierającego wypowiedź, jak też przyjęcia założenia o racjonalności prawodawcy. Przy wykorzystaniu tej wiedzy oraz tzw. intuicji językowej w zakresie języka prawnego prowadzący wykładnię buduje relewantne – do obciążonego błędem – zdanie o strukturze

²⁰ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r., poz. 910, z późn. zm.).

²¹ Ustawa z dnia 9 listopada 1995 r. o ochronie zdrowia przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r., poz. 2182, z późn. zm.).

²² W języku naturalnym bardzo rzadko obserwujemy synonimy formalne (w sensie logicznym), mówimy raczej o stopniowalnej i relatywnej bliskości znaczeniowej. Por. D. Filar, *Synonimia leksykalna w leksykologii i leksykografii polskiej*, „Studia Leksykalne. Roczniki Humanistyczne” 2010, nr 6, s. 41–56.

²³ Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku błędu legislacyjnego dającego w rezultacie jednoznaczny językowo tekst, różny jednak od intencji prawodawcy (np. w wyniku błędnego użycia interpunkcji). Np. w przypadku błędnego zamieszczenia przecinka w tekście prawnym – zob. wyrok Trybunału Konstytucyjnego, SK 38/2001, LEX nr 364054.

²⁴ Na temat funkcji naprawczej wykładni: A. Choduń, *Aspekty językowe...*, s. 149 i n. Autorka podaje też kilka przykładów wykładni naprawczej.

poprawnej i zdanie to poddaje wykładni. Procedurę usunięcia błędu w trakcie wykładni naprawczej można wyjaśnić, odwołując się do teorii generatywnej gramatyki transformacyjnej N. Chomskiego, zgodnie z którą zdania mają strukturę powierzchniową (frazologiczną) oraz tzw. strukturę głęboką (treść). Jedna struktura głęboka może być wyrażona przez różne pod względem formy struktury powierzchniowe²⁵. Stosownie do tych poglądów zdanie normatywne obciążone błędem formalnym (struktura powierzchniowa) jest interpretowane pod względem stosunków dających się bezpośrednio w nim zaobserwować (np. morfemów, fraz, wyrazów) w drodze porównania tego zdania z poprawnym językowo adekwatnym zdaniem, sformułowanym przez użytkownika języka prawnego z wykorzystaniem jego kompetencji językowej²⁶ (tj. przez prawnika prowadzącego wykładnię). Rezultatem tego porównania jest stwierdzenie analogii zdania z błędem do zdania o strukturze poprawnej. Ustalenie tej analogii jest możliwe dzięki dostrzeżeniu podobieństwa relacji tworzących strukturę głęboką zdania obciążonego dewiacją do struktury głębokiej sformułowanego przez interpretera zdania poprawnego syntaktycznie. Stwierdzenie analogii (tj. zestawienie dwu struktur) następuje przy zastosowaniu arbitralnego kryterium nieistotnej różnicy relacji i pozwala w rezultacie na zastąpienie w bazie interpretacyjnej normy zdania z błędem zdaniem pozbawionym błędu językowego.

Przykładem postępowania może być interpretacja przepisu art. 47 § 7 Kodeksu wykroczeń²⁷ charakteryzującego się błędnym użyciem spójników współrzędnych: *Rzeczą ruchomą **lub** przedmiotem **jest także** polski **albo** obcy pieniądz **lub** inny środek płatniczy **oraz** dokument uprawniający do otrzymania sumy pieniężnej **albo** zawierający obowiązek wypłaty kapitału, odsetek, udziału w zyskach **albo** stwierdzenie uczestnictwa w spółce*. Pomijając dyskusyjne rozróżnienie rzeczy ruchomej i przedmiotu (nie istnieje rzecz ruchoma niebędąca przedmiotem²⁸) i użycie spójnika przyłączającego *jest także* (do czego przyłącza? – wystarczy stwierdzenie przynależności *jest*), powyższe zdanie złożone nie pozwala na jednoznaczne wskazanie argumentów poszczególnych spójników i świadczy o nieznamość legislatora co do zasad użycia spójników współrzędnych²⁹. Poprawna jest redakcja z użyciem wyłącznie ciągu przecinków i spójnika alternatywy zwykłej: *Rzeczą ruchomą jest polski pieniądz, obcy pieniądz, inny środek płatniczy, dokument uprawniający do otrzymania sumy pieniężnej, dokument zawierający*

²⁵ Por. N. Chomsky, *Syntactic Structures*, Berlin–New York 2002, <https://doubleoperative.files.wordpress.com/2009/12/chomsky-syntactic-structures2ed.pdf> (dostęp: 3.01.2020 r.).

²⁶ W ujęciu N. Chomskiego – por. na ten temat A. Żurek, *Model kompetencji językowej Noama Chomsky'ego*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2006, t. 32, s. 49–56, i powołana tam literatura.

²⁷ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r., poz. 821, z późn. zm.).

²⁸ Zgodnie z *Uniwersalnym słownikiem języka polskiego PWN* „przedmiot” jest to „rzecz postrzegana zmysłami jako odrębny element rzeczywistości, realny, materialny element otaczającego świata, wytwór pracy ludzkiej”.

²⁹ Por. A. Malinowski, *Błędy formalne tekstów prawnych*, Warszawa 2020, rozdz. IV.

obowiązek wypłaty kapitału, odsetek, udziału w zyskach lub stwierdzenie uczestnictwa w spółce. Takie też pozbawione błędów syntaktycznych zdanie staje się przedmiotem wykładni.

Jak widać z przytoczonego przykładu, niejednoznaczność składniowa niejednokrotnie się wiąże z ignorancją prawodawcy w zakresie użycia spójników współrzędnych, których nieprawidłowe użycie daje często tekst niejednoznaczny lub nawet niezrozumiały dla wykształconego prawnika³⁰.

C. Problemy walidacyjne. Wnioskowania wartościujące występują w wykładni doktrynalnej również w płaszczyźnie walidacyjnej i mają miejsce po uzyskaniu językowego projektu normy prawnej. Celem ich jest sprawdzenie kilku rodzajów zgodności, od których zależy obowiązywanie normy.

Odnośnie do miejsca przepisu w systematyce zewnętrznej przyjmuje się, że postępowanie legislatora jest poprawne zarówno w zakresie rozdzielenia treści pomiędzy aktami normatywnymi (każdy powinien regulować daną dziedzinę spraw, nie pozostawiając poza zakresem swego unormowania istotnych fragmentów tej dziedziny), jak i w zakresie rozdzielenia treści wewnątrz określonego aktu normatywnego, w opatrzonych tytułami jednostkach systematyzacyjnych tego aktu³¹. Systematyka (zewnętrzna i wewnętrzna) rygorystycznie określa relacje zachodzące pomiędzy wyodrębnionymi w niej jednostkami systematyzacyjnymi, jak też relacje pomiędzy występującymi w nich pojęciami, a w konsekwencji określa relacje zachodzące pomiędzy normami zakodowanymi w poszczególnych jednostkach systematyzacyjnych. Konsekwencją wymienionych założeń jest przyjmowane w derywacyjnym procesie wykładni prawa stwierdzenie, że umiejscowienie przez legislatora jakiegoś przepisu w określonym miejscu systemu prawa ma status komunikatu. Komunikat ten jest skierowany do prowadzących wykładnię (zarówno doktrynalną, jak i operatywną).

W wykładni doktrynalnej w pierwszej kolejności ma miejsce stwierdzenie niesprzeczności³² danej normy z innymi w ramach systemu prawa. W przypadku podejrzenia, iż wyinterpretowana norma prawna pozostaje w sprzeczności lub jest przeciwna innej normie systemu, może mieć zastosowanie reguła merytoryczna (*lex specialis derogat legi generali*), co wymaga ustalenia relacji dwu norm mających częściowo wspólny zakres zastosowania³³. Określenie „ogólniejsza” w odniesieniu do regulacji jest pod względem leksykalnym tzw. subiektywnym

³⁰ Obszernie na ten temat: M. Zeifert, *Gramatyka przepisu jako przesłanka decyzji interpretacyjnej*, Katowice 2019, s. 173–206.

³¹ Por. A. Malinowski, *Systematyka wewnętrzna ustawy*, Warszawa 2007, s. 21–26. Założenia o różnych racjonalnościach prawodawcy (w tym przypadku racjonalności metodologicznej) są warunkiem stosowania wielu metod wykładni, w tym wykładni systemowej – por. L. Leszczyński, *Zagadnienia teorii stosowania prawa. Doktryna i tezy orzecznictwa*, Kraków 2001, pkt 2.2.

³² Na temat niesprzeczności por. W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1979, s. 360–365.

³³ Por. K. Ziemiński, *Rola i miejsce reguł kolizyjnych w procesie dekodowania tekstu prawnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1978, z. 2, s. 9.

przymiotnikiem relatywnym, zaś stwierdzenie takiej „ogólności” wymaga przyjęcia kryterium uznania normy za bardziej ogólną, uznania go za słuszne i sformułowania wypowiedzi oceniającej. Wymaga stwierdzenia, która z regulacji obejmuje całokształt czegoś, a która ma charakter szczegółowy, dotyczy tylko części adresatów i zawiera regulacje tylko wyodrębnionego składnika zachowań będących przedmiotem regulacji. Ustalenie relacji zakresów regulacji aktów normatywnych może być dokonane na podstawie kryterium odwołującego się do zakresów zastosowania ujętych w aktach norm i opartego na liczebności adresatów regulacji (bardziej ogólny jest skierowany do szerszego kręgu odbiorców, szczegółowy – do węższego) lub też na podstawie kryterium odwołującego się do szczegółowości zakresów normowania wymagającego analizy, który z aktów wskazuje zasadniczy kierunek jakiegoś działania, a który zawiera regulacje bardziej drobiazgowo, a dotyczące tej samej dziedziny³⁴. Ustalenie relacji *ogólna-szczegółowa* nie zawsze jest jednoznaczne, o czym świadczą dosyć liczne orzeczenia sądowe³⁵.

Problemów interpretacyjnych nie wywołuje hierarchiczna reguła kolizyjna, realizująca paremię *lex superior derogat legi inferiori*, wymagająca ustalenia rangi obu kolizyjnych norm. Ustalenie to ma charakter deskryptywny, niewymagający wartościowania, gdyż ranga normy wynika z rangi aktu normatywnego, w którym została zakodowana, zaś hierarchia aktów normatywnych jest oczywista i jednoznacznie wyznaczona przez akt najwyższej rangi (tj. Konstytucję).

Podobnie deskryptywny jest kryterium temporalne (*lex posterior derogat priori*), gdyż odnosi się ono do obiektywnych cech porównywanych tekstów, wymaga jedynie zestawienia dwóch dat i wskazanie późniejszej.

Inna grupa wnioskowań związanych z walidacją wymaga odwołania się do wiedzy o empirycznych procesach stosowania prawa. Ma to w szczególności miejsce w sytuacji stwierdzania utraty mocy na skutek długotrwałego niestosowania, gdy pomimo powstawania sytuacji objętych zakresem zastosowania, przepis wysławiający normę nie jest stosowany przez organy państwa, na skutek czego występuje powszechne przeświadczenie, że nie obowiązuje (*desuetudo*). W przypadku *desuetudo*, behawioralnego kryterium wywołującego wiele wątpliwości zarówno teoretycznoprawnych, jak i praktycznych, formalnie obowiązujący tekst prawny nie jest stosowany i ten brak stosowania skutkuje utratą mocy³⁶. Uznanie *desuetudo* ma charakter kontekstowy, wymaga obiektywnego

³⁴ Por. L. Morawski, *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2006, s. 237–239.

³⁵ Por. np. orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 października 1994 r., K2/94, OTK 1994, nr 2, poz. 36, dotyczące relacji pomiędzy ustawą budżetową a prawem o ustroju sądów powszechnych.

³⁶ Por. M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Uzasadnianie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa 1988, s. 181–183, też S. Bogucki, I. Bogucka, *O derogacji i pojęciach pokrewnych*, „Państwo i Prawo” 1992, z. 6, s. 80 i n.; M. Królikowski, *Desuetudo wymaga spójnej praktyki niestosowania norm*, 17 czerwca 2015 r., www.gazetaprawna.pl.

opisu rzeczywistości oraz (arbitralnego) przyjęcia kryterium odwołującego się do empirycznego okresu niestosowania przepisu (jako spełniającego kryterium *desuetudo*).

Do wnioskowań wartościujących związanych z walidacją należą też występujące podczas badania zgodności normy z zasadami systemu prawa, którym w systemie prawa przypisywana jest własność hierarchicznej nadrzędności³⁷. Najczęściej wiąże się to z wyprowadzaniem takich zasad z przepisów o randze konstytucyjnej lub przepisów kodyfikacyjnych (np. zasada ochrony wolności człowieka, zasada wolności gospodarczej, zasada swobody umów, zasada ochrony praw słusznie nabytych).

D. Stosowanie analogii legis. Prowadzący wykładnię doktrynalną dba o spójność systemu prawa, zatem nie prowadzi wykładni w sposób prowadzący do sprzeczności z już obowiązującą normą systemu ani też w sposób prowadzący do powstania luk o charakterze aksjologicznym³⁸. W przypadku stwierdzenia luki prowadzący wykładnię ocenia jako stan negatywny, że norma określa jedynie negatywne konsekwencje danego faktu, wobec czego wnioskuje o wypełnienie w drodze *analogii legis* tej regulacji w sposób, aby fakt pociągał za sobą również konsekwencje pozytywne³⁹. Jeżeli potraktujemy rozumowanie w trybie *analogii legis* jako wnioskowanie *intra legem*, to uprawnione jest stwierdzenie, że stanowi ona aspekt wykładni doktrynalnej wykorzystujący procesy wartościowania⁴⁰. Po stwierdzeniu występowania luki ma miejsce wybór pomiędzy wnioskowaniem w trybie *a contrario* a wnioskowaniem w trybie *analogia legis*.

Analogia oznacza rodzaj podobieństwa pomiędzy dwoma dziedzinami sprowadzającego się do odpowiedniości relacji konstytuujących porównywane obiekty. Warunkiem stwierdzenia analogii jest identyfikacja relacji zachodzących, z jednej strony, między elementami stanów faktycznych ujętych w zakresie zastosowania wyinterpretowanej normy, a z drugiej – między odpowiednimi elementami stanów faktycznych należących do klasy, na którą ma być rozszerzony zakres zastosowania normy. Jeżeli określona relacja zostaje zidentyfikowana w stanach objętych zakresem zastosowania normy, to powinna być również

³⁷ Por. L. Leszczyński, *Zasady prawa – założenia podstawowe*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. XXV, s. 11–16. Też L. Morawski, *Zasady...*, s. 115 i n.; G. Maroń, *Zasady prawa. Pojmowanie i typologie a rola w wykładni prawa i orzecznictwie konstytucyjnym*, Poznań 2011; S. Tkacz, *O zintegrowanej koncepcji zasad prawa w polskim prawoznawstwie (od dogmatyki do teorii)*, Toruń 2014; S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974.

³⁸ Por. Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii dla prawników*, Warszawa 1990, s. 196–198.

³⁹ Por. K. Opalek, J. Wróblewski, *Zagadnienia...*, s. 108–111.

⁴⁰ Pozostaje kwestią otwartą, czy wnioskując w takim trybie tworzymy nową normę, tylko podobną do wzorca (w takim przypadku *analogia legis* mieści się poza wykładnią doktrynalną), czy w drodze tego rozumowania rozszerzamy zakres zastosowania interpretowanej normy, co mieści się w zakresie wykładni tzw. rozszerzającej. Por. K. Pleszka, *Wykładnia...*, s. 181–188, też T. Spyra, *Granice...*, s. 76–77; M. Zieliński, *Wykładnia...*, s. 233–234.

zidentyfikowana odpowiadająca jej relacja zachodząca w obrębie stanów z klasy rozszerzenia (również wtedy, gdy niektóre człony relacji w klasie rozszerzanej są jedynie hipotetycznie zakładane). Porównanie relacji („ważenie relacji”⁴¹) stanowi podstawę do wydania sądu wartościującego o istotnym podobieństwie (odpowiedniości) stanów ujętych w zakresie zastosowania i stanów faktycznych z klasy rozszerzenia, tj. do przedstawienia istotnych wspólnych cech tych stanów (tzw. częściowej tożsamości⁴²) i uznanie różnic za nieistotne. Stanowi to podstawę do wyboru wniosku w trybie *analogii legis*. Do opisu tego wniosku używana jest najczęściej jakaś mutacja trybu zbliżonego do tzw. sylogizmu prawniczego⁴³. Stwierdzenie analogii wymaga ugruntowanej wiedzy empirycznej o relewantnej klasie sytuacji dającej podstawę do uogólnienia indukcyjnego, a także metodologicznego przygotowania do sformułowania trafnej analogii.

* * *

Problem dostosowania odkodowanego już wzorca postępowania (normy generalnej) do konkretnego rozpatrywanego stanu faktycznego (tj. ustalenie normy indywidualnej) jest zagadnieniem wymagającym rozwiązania dopiero w procesie stosowania prawa. Na etapie wykładni operatywnej następuje konieczność wyostrzenia pojęć nieostrzych, co ma miejsce podczas włączania do zakresu zastosowania normy konkretnego, rozpatrywanego stanu faktycznego. Doprecyzowanie znaczenia pojęcia nieostrego zdecydowanie nie mieści się w zakresie pojęcia wykładni doktrynalnej, nieostrość bowiem może mieć na celu pozostawienie luzu decyzyjnego w procesie stosowania prawa. Nawet wtedy, gdy nieostrość pojęcia jest wynikiem niedopatrzania legislacyjnego, usunięcie jej może nastąpić dopiero w procesie ustalania normy indywidualnej.

Nie wszystkie zasady prawa podlegają też analizie w trakcie badania walidacyjnego – w szczególności wywodzące się z klauzuli państwa prawnego zasady dotyczące tworzenia i stosowania prawa (np. zasada proporcjonalności) mają zasadnicze użycie w trakcie wykładni operatywnej, a nie wykładni doktrynalnej⁴⁴. Podobna sytuacja jest podczas odwołania do postulatu interpretacji zgodnej z normami prawa międzynarodowego lub unijnego.

⁴¹ Na temat „ważenia relacji” A. Biela, *Analogia w nauce*, Warszawa 1989, s. 124–129.

⁴² Por. J. Nowacki, *Analogia legis: zagadnienia teoretycznoprawne*, Warszawa 1964, s. 11–13.

⁴³ Por. np. U. Klug, *Juristische Logik*, Berlin, 1982, s. 121 i n. Podobnie *analogia legis* przedstawia R. Alexy, *A theory of legal argumentation: The theory of rational discourse as theory of legal justification*, Oxford–Clarendon 1989, s. 281; A. Malinowski, *Kilka uwag o formalizacji wnioskowań w trybie analogia legis i a contrario*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2017, nr 2(15), s. 26–37; S. Lewandowski, *Retoryczne i logiczne podstawy argumentacji prawniczej*, Warszawa 2015, s. 238–244. Należy odnotować, że formułowane są inne koncepcje *analogii legis* sprowadzające zagadnienie do ważenia zidentyfikowanych zasad prawnych – tak: B. Brożek, *Rationality and discourse. Towards a normative model of applying law*, Warszawa 2007, s. 147 i n.

⁴⁴ L. Leszczyński, *Zasady prawa...*, s. 13.

Nie mieści się w zakresie wykładni doktrynalnej wnioskowanie mające na celu zapełnienie luki *contra legem*. W takiej sytuacji prowadzący wykładnię ocenia jako negatywny stan⁴⁵, że norma określa jedynie pozytywną regulację i postuluje zastąpienie jej inną regulacją⁴⁶. Proces taki polega na subiektywnym stwierdzeniu wadliwości regulacji i tworzeniu nowej normy.

Poza wykładnią doktrynalną lokują się również wnioski ukierunkowane na wypełnienie luki prawnej oparte na założeniu konsekwencji ocen prawodawcy, takie jak *analogia iuris*, *a contrario*, *a fortiori*, czy wnioski z celu na środki.

REFERENCEST

- Alexy R., *A theory of legal argumentation: The theory of rational discourse as theory of legal justification*, Oxford–Clarendon 1989
- Biela A., *Analogia w nauce*, Warszawa 1989
- Bogucki S., Bogucka I., *O derogacji i pojęciach pokrewnych*, „Państwo i Prawo” 1992, z. 6
- Brożek B., *Rationality and discourse. Towards a normative model of applying law*, Warszawa 2007
- Choduń A., *Aspekty językowe derywacyjnej koncepcji wykładni prawa*, Szczecin 2018
- Choduń A., Gomułowicz A., Skoczylas A., *Klauzule generalne i zwroty niedookreślone w prawie podatkowym i administracyjnym*, Warszawa 2013
- Chomsky N., *Syntactic Structures*, Berlin–New York 2002, <https://doubleoperative.files.wordpress.com/2009/12/chomsky-syntactic-structures2ed.pdf> (dostęp: 3.01.2020 r.)
- Filar D., *Synonimia leksykalna w leksykologii i leksykografii polskiej*, „Studia Leksykalne. Roczniki Humanistyczne” 2010, nr 6
- Gizbert-Studnicki T., *Wieloznaczność leksykalna w interpretacji prawniczej*, Kraków 1978
- Graff P., *O procesie wartościowania i wartościach estetycznych*, Warszawa 1970
- Klug U., *Juristische Logik*, Berlin 1982
- Królikowski M., *Desuetudo wymaga spójnej praktyki niestosowania norm*, 17 czerwca 2015 r., www.gazetaprawna.pl
- Lang W., Wróblewski J., Zawadzki S., *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1979
- Leszczyński L., *Wykładnia operatywna (podstawowe właściwości)*, „Państwo i Prawo” 2009, z. 6
- Leszczyński L., *Zasady prawa – założenia podstawowe*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. XXV
- Leszczyński L., *Zagadnienia teorii stosowania prawa. Doktryna i tezy orzecznictwa*, Kraków 2001
- Lewandowski S., *Retoryczne i logiczne podstawy argumentacji prawniczej*, Warszawa 2015

⁴⁵ Por. M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Uzasadnianie...*, s. 127–129.

⁴⁶ Por. J. Nowacki, *Analogia legis...*, s. 178 i n.

- Malinowski A., *Błędy formalne tekstów prawnych*, Warszawa 2020
- Malinowski A., *Kilka uwag o formalizacji wnioskowań w trybie analogia legis i a contrario*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2017, nr 2(15)
- Malinowski A., *Systematyka wewnętrzna ustawy*, Warszawa 2007
- Maroń G., *Zasady prawa. Pojmowanie i typologie a rola w wykładni prawa i orzecznictwie konstytucyjnym*, Poznań 2011
- Morawski L., *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2006
- Nagel E., *Preference, evaluation and reflective choice*, (w:) S. Hook (ed.), *Human Values and Economic Policy*, New York 1967
- Nowacki J., *Analogia legis: zagadnienia teoretycznoprawne*, Warszawa 1966
- Nowacki J., *Przepis prawny a norma prawna*, Katowice 1988
- Nowak L., *Interpretacja prawnicza. Studium z metodologii prawoznawstwa*, Warszawa 1973
- Nowak L., *Próba metodologicznej charakterystyki prawoznawstwa*, Poznań 1968
- Opalek K., Wróblewski J., *Zagadnienia teorii prawa*, Warszawa 1992
- Płeszka K., *Wykładnia rozszerzająca*, Warszawa 2010
- Spyra T., *Granice wykładni prawa*, Warszawa 2006
- Studnicki F., *O dogmatyce prawa*, „Państwo i Prawo” 1957, z. 7–8
- Szymanek K., *Argument z podobieństwa*, Katowice 2008
- Śmiałowski J., Lang W., Delorme A., *Z zagadnień nauki o normie prawnej*, Warszawa 1961
- Tkacz S., *O zintegrowanej koncepcji zasad prawa w polskim prawoznawstwie (od dogmatyki do teorii)*, Toruń 2014
- Wronkowska S., Zieliński M., Ziemiński Z., *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974
- Wróblewski J., *Wartości a decyzja sądowa*, Wrocław 1972
- Zeifert M., *Gramatyka przepisu jako przesłanka decyzji interpretacyjnej*, Katowice 2019
- Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*, Warszawa 2012
- Zieliński M., Ziemiński Z., *Uzasadnianie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa 1988
- Zieliński M., Zirk-Sadowski M., *Klaryfikacyjność i derywacyjność w integrowaniu polskich teorii wykładni prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2011, z. 2
- Ziemiński Z., *Logiczne podstawy prawoznawstwa*, Warszawa 1966
- Ziemiński Z., *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980
- Ziemiński Z., *Wstęp do aksjologii dla prawników*, Warszawa 1990
- Ziemski K., *Rola i miejsce reguł kolizyjnych w procesie dekodowania tekstu prawnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1978, z. 2
- Zirk-Sadowski M., *Wyrażenia wieloznaczne a oceny w języku prawnym*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1981, t. XXVII
- Znamierowski C., *Podstawowe pojęcia teorii prawa*, Poznań 1934
- Żuk G., *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*, Lublin 2016
- Żurek A., *Model kompetencji językowej Noama Chomsky’ego*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2006, t. 32